

Adri van der Wal

Inclusie

Ook de vorm van de tekst doet ertoe

Stijlverschijnselen mogen karakteristiek genoemd worden voor literaire teksten. Adri van der Wal belicht een stijlfiguur in het bijzonder: de inclusie, de herhaling van een openingszin of -woord aan het slot van een kleinere of grotere teksteenheid. De auteur wijst ze aan op tal van plaatsen in Genesis, Deuteronomium en de Psalmen.

Ds. A.J.O. van der Wal is predikant van de Protestantse Gemeente te Hoofddorp en docent Oude Testament voor de cursus Theologische Vorming Gemeenteleden Rotterdam (Capelle aan den IJssel).

Heilige teksten zijn ook een vorm van literatuur. Bij deze teksten speelt daarom ook de vorm een rol. Naar mijn mening draagt de vorm van de tekst bij aan de betekenis ervan. Het gaat er niet alleen om wát er wordt gezegd, maar ook de manier waaróp.

De auteurs maken gebruik van literaire middelen, zoals stijlfiguren. In deze bijdrage wordt één specifieke stijlfiguur belicht: de inclusie. In zijn commentaar op Jeremia omschrijft J. Lundbom deze stijlfiguur als volgt: 'A repetition of opening words, word cognates, or phrases at the conclusion of smaller and larger segments of poetry and prose, serving to structure discourse, give emphasis, show up incongruities, strengthen arguments, and effect closure.'¹ De inclusie vervult dus een veelheid aan functies.

Dit stijlverschijnsel komt mijns inziens veelvuldig voor in de bijbelse teksten. Het speelt een rol op allerlei niveaus: op het niveau van een boek als geheel; als afbakening van een deel van een boek; op het niveau van een individuele kortere of langere tekst.

Bijbel: begin en einde

Ter illustratie laat ik in deze bijdrage een aantal voorbeelden de revue passeren. Zij zijn hoofdzakelijk ontleend aan drie oudtestamentische bijbelboeken: Genesis, Deuteronomium en Psalmen. Maar ik begin groter. Mijns inziens is dit verschijnsel ook te zien in de structuur van de bijbelse canon als geheel. Wie immers het begin van Genesis en het slot van Openbaring naast elkaar legt, ziet een aantal trefende overeenkomsten. In beide gevallen gaat het over 'de hemel en de aarde' (Gen. 1:1 en Op. 21:1). In beide gevallen gaat het over iets nieuws, waarvan God de initiatiefnemer is. Kleine zinnestelsels als 'en de zee was niet meer' (Op. 21:1) en 'daar zal geen nacht (meer) zijn' (Op. 21:25; 22:5) refereren aan Genesis 1:2. De Geest is ook in de gebeurtenissen in Openbaring 22:6vv. het lichtpunt van God (22:17), zoals in Genesis 1:2. In Genesis 1:28 is zegenen het eerste wat God met de mens doet, in Openbaring 22:21 eindigt de Schrift met een zegen. In beide gevallen is God dicht bij de mensen. Hij wandelt in de hof in de avondkoelte (Gen. 3:8). Hij is bij mensen (Op. 21:3). In Genesis 1:1-2:4a verschijnt de geordende aarde, verbeeld in een tuin binnen vier rivieren (Gen. 2:8-14). In Openbaring 21-22 treft ons opnieuw die geordende werkelijkheid, met het vierkant (21:16) van het 'hemels Jeruzalem' als het nieuwe paradijs. Waar in Genesis 3 over

'moeite' wordt gesproken (3:16), wordt in Openbaring 21:4 gezongen dat er geen moeite meer zal zijn.

Deze omramende bijbelse structuur is van wezenlijk belang om het tussenliggende te lezen. In een canonbrede inclusie attenderen bijbelse auteurs ons op een hoofdthema van de Schriften: Gods strijd tegen de chaos, zijn wil om de mens een goede aarde aan te reiken om te leven, zijn Geest als lichtpunt en steun in de 'tussentijd'.

Tenach

We maken de kring kleiner: Tenach. Niek Schuman heeft gewezen op de omraming in de Hebreeuwse Bijbel die met Genesis begint en met 2 Kronieken eindigt.² Van de geordende aarde van Genesis 1 gaat het naar het braakliggende land van 2 Kronieken 36, maar met een glimp van hoop in de laatste twee verzen van 2 Kronieken 36. Het nieuwe land wordt daar als een visioen opgeroepen.

Schuman ziet deze omramende structuur ook in de Vroege Profeten (Jozua-2 Koningen). Dat cluster vertelt van de binnenkomst in het land Kanaän tot het vertrek eruit. Maar ook hier weer met een glimp van hoop, in de bevestiging van Jojachin na de dood van de Babylonische vorst Nebukadnessar. Wezenlijk is – ter aanvulling hierop – dat deze Eerdere Profeten omlijst worden door het Pesachfeest (Joz. 5:10-12 en 2 Kon. 23:21-23). Tevens omraamt het wetboek van Tora deze Vroege Profeten: Jozua leeft met het wetboek (Joz. 1:8, vgl. Ps. 1:2), koning Josia leest het (2 Kon. 22-23). Karel Deurloo wijst er verder op hoe ook twee profetessen deze boeken omlijsten: Debora en Chulda.³

Inclusie op boekniveau

Op boekniveau kan men de inclusie in meer oudtestamentische boeken vinden. Ik heb dat in eerdere publicaties aangegeven voor de boeken Jozua⁴ en Jeremia⁵. Hier zou ook het bijbelboek Spreuken genoemd kunnen worden. In Spreuken 1:7 wordt het thema van het ontzag voor de Eeuwige geïntroduceerd. Dat keert aan het einde van het boek weer terug in het lied op de sterke vrouw in 31:10-31 (zie vers 30). Alle leefadviezen en raadgevingen uit Spreuken dienen dus in dit kader gelezen te worden.

Deuteronomium

Dit bijbelboek kent de inclusie op boekniveau, maar ook op lagere niveaus.

Deuteronomium wordt omraamd door de combi-

¹ J.R. Lundbom, *Jeremiah 37-52* (The Anchor Bible, 21C), New York & London 2004, 591.

² Niek Schuman, *De Nebo, de canon en poëtische verbeelding. Zeven notities vanaf de Nebo, Interpretatie* 13,8 (2005), 22-25, bijz. 24.

³ K.A. Deurloo, *Chulda's profetie. Een collage van woorden uit het boek Jeremia* (2 Koningen 22:15-20), in: ACEBT 12, Kampen: Kok 1993, 106-115, bijz. 109.

⁴ A. van der Wal, *Jozua als voorbeeld. De opbouw van het boek Jozua*, in: P.J. van Midden (red.), *Jozua* (ACEBT 24), Vught: Skandalon 2009, 11-21.

natie van 'Mozes' en 'geheel Israël' (1:1 en 34:12).⁶ Mozes is in Deuteronomium niet alleen de leraar, maar ook de profeet, de profeet *par excellence* zelfs (34:10). Zoals een profeet spreekt en tekens doet, zo doet de Mozes van het boek Deuteronomium dat. Aan het begin van het boek wordt het accent gelegd op zijn spreken, aan het einde op zijn tekens.

Het boek opent met een proloog in Deuteronomium 1-4. Deze hoofdstukken beschrijven de reis van Israël vanaf de Horeb tot de plaats van samenkomen in het Overjordaanse. De proloog wordt afgebakend door de uitdrukking 'aan de overzijde van de Jordaan' met betrekking tot het Oostjordanland. Men vindt daar de uitdrukking in 1:1, 5; 4:41, 46, 47, 49. Dezelfde uitdrukking heeft in 11:30 betrekking op het land ten westen van de Jordaan.

De genoemde reis is in Deuteronomium 1:2-4 al kort samengevat. Om deze verzen heen ligt een inclusie in 1:1-5:⁷

1:1 woorden – sprak – aan de overzijde van de Jordaan

1:5 aan de overzijde van de Jordaan – ontvouwen – Tora

De proloog wordt afgesloten door 4:44-49. Deze passage moet mijns inziens niet beschouwd moeten worden als introductie van Deuteronomium 5 (anders dan NBG '51).

De laatste vier hoofdstukken staan geheel in het teken van Mozes' afscheid. In 31:2 en 34:4 wordt gerefereerd aan Gods uitspraak dat Mozes de Jordaan niet zal overtrekken. In 31:2 en 34:7 wordt Mozes' leeftijd genoemd: honderdtwintig jaar. Jozua wordt genoemd in 31:7-8 en 34:9. Ook klinkt aan begin en einde de term 'gebod'/'gebieden' (31:5 en 34:9). Zo ligt er een hechte omraming om deze epiloog.

Tussen proloog en epiloog ligt het middendeel, de hoofdstukken 5-30. Hierin wordt de aanzet uitgewerkt van Deuteronomium 4:40, 45 over het onderhouden van de geboden en inzettingen die Mozes oplegde/deed horen. De nadruk valt op 'nauwkeurig onderhouden' (zie o.a. 5:1; 6:3; 11:22; 28:1, 15). Dit middendeel wordt verder bijeengehouden door de nadruk te leggen op het met hart en ziel 'luisteren naar en liefhebben van de Eeuwige' (6:5; 10:12; 11:13, 18; 13:3; 26:16; 30:2, 6, 10). Tevens is de grote nadruk op 'heden' typerend: 'die ik heden doe horen', 'dat ik u heden opleg', '(de weg) die ik u heden gebied' (zie o.a. 5:1; 6:6; 11:22; 27:1; 28:1, 15; 30:2). Dit grote cluster kan mijns inziens in twee blokken worden onderverdeeld die parallel lopen. Lundbom wijst op de overeenstemming van 5:1 met 11:32: naarstig onderhouden – inzettingen en verordeningen – die ik heden doe horen/voorhoud.⁸ Naast deze inclusie is er de inclusie van 12:1 en 30:20 in de woordcombinatie vaderen – dagen – geven. Hoofdstuk 5 met zijn weergave van de Tien Woorden wordt gevolgd door een lange vermanende passage (6-11). In het andere cluster vinden we 12-26 als wetgevende partij, gevolgd door een vermanende passage in 27-30. De gelijkenis tussen Deuteronomium 11:26-28 en 30:19 is duidelijk.

Zo is er door middel van dit stijlverschijnsel een bruikbare indeling te maken van Deuteronomium. Na de herinnering aan de woestijnperiode in 1-4 volgen in twee rondes wetgeving en vermaning, waarna de overdracht van de leiding van Mozes aan Jozua wordt beschreven.



Foto: Anton Sinke

Psalmen

Ook dit bijbelboek bevat inclusies op verschillende niveaus.

In dit complexe bijbelboek zie ik geen verband tussen de eerste en de laatste Psalm, maar wel tussen de Psalmen 2 en 149, zelfs een dubbele band. In beide liederen wordt de term 'zoon' verbonden met Sion (2:6-7 en 149:2). In beide liederen gaat het over 'banden' (2:3 en 149:8).

Een inclusie op mesoniveau (van een aantal Psalmen samen) vinden we onder meer in de bundel Psalm 15-24. De Psalmen 15 en 24 stellen beide de vraag wie er gerechtigd is te verkeren in Gods tempel (15:1 en 24:3). Deze gezamenlijke vraag bakent de Psalmen 15-24 af als een apart boekje binnen het Psalter. Deze tien Psalmen moeten dan elk vanuit deze basisvraag worden gelezen en geven daar ieder een eigen antwoord op. Naar mijn mening zijn daarmee tevens de eerste veertien Psalmen tot een eenheid gesmeed. Deze Psalmen worden omraamd door twee Psalmen die de tegenstelling van de rechtvaardige versus de goddeloze tot thema hebben (1 en 14).

⁵ A.J.O. van der Wal, *Toward a Synchronic Analysis of the Masoretic Text of the Book of Jeremiah*, in: M. Kessler (ed.), *Reading the Book of Jeremiah. A Search for Coherence*, Winona Lake: Eisenbrauns 2004, 13-23.

⁶ De aanduiding 'heel Israël' keert terug in Deuteronomium 5:1 en 31:1 aan het begin van de andere hoofddelen van Deuteronomium.

⁷ Onder wie J.R. Lundbom, *The Inclusio and Other Framing Devices in Deuteronomy I-XXVIII*, *Vetus Testamentum* 46 (1996), 296-315, bijz. 300-301.

⁸ Lundbom, *The Inclusio*, 304-305.

Verder zijn er talrijke inclusies in afzonderlijke Psalmen. Ik beperk mij tot enkele voorbeelden.

In Psalm 1 komt het thema van de weg aan het begin en het einde voor. Vers 1 laat zien hoe de mens zonder God de vaart verliest op de levensweg. Vers 6b trekt de lijn verder door en zegt dat diens weg doodloopt. Dit wordt scherp gecontrasteerd met het levensperspectief van de mens die God liefheeft (2) en door God geliefd wordt (6a).

Psalm 8 bezingt de lof van de kwetsbare en tegelijk grote mens. Deze lofzang wordt omraamd door de lof op JHWH die zijn naam op de gehele aarde laat zien. In vers 2 en vers 10 klinkt dezelfde acclamatie.

In Psalm 23 fungeert de Godsnaam JHWH als omramende term (1, 6). Deze naam wordt in het midden geparafraseerd ('Ja, U bent bij mij').

Het thema 'zegen' omsluit Psalm 67. Deze omarming is tot een chiasme uitgebouwd, waarvan vers 5 het centrum vormt. De dichter hoopt dat Gods zegen over Israël de volken doet zien waar ook zij hun heil moeten zoeken.

Psalm 73 bevat het woord 'goed' aan begin en eind. Waar God goed is voor Israël, is het voor de mens goed om nabij God te zijn.

De Psalmen 103 en 104 beginnen en eindigen beide met de oproep 'Zegen JHWH, mijn ziel'. Zij vormen een tweeluik. Psalm 103 bezingt hoe de ziel verzadigd wordt met Gods barmhartigheid, terwijl in Psalm 104 bezongen wordt hoe de schepping van Gods goedheid wordt verzadigd (Ps. 103:5 en 104:13, 16, 28). In beide Psalmen bestaat het besef dat de mens 'stof' is (Ps. 103:14 en 104:29).

De oproep 'Looft de HEER, want Hij is goed/ja, tot in eeuwigheid is zijn goedheid' (zie ook Psalm 136, vgl. Psalm 135:3) omraamt het processielied Psalm 118.

Genesis

Ten slotte wil ik enkele voorbeelden noemen uit het eerste bijbelboek.

Genesis begint met een mooi voorbeeld van een inclusie in 'het Lied over de schepping' (1:1-2:4a). De woordcombinatie van 'scheppen' met als object 'hemel en aarde' uit 1:1 wordt herhaald in 2:4a, waarna een andere constructie volgt ('maken' in plaats van 'scheppen', 'Here God' in plaats van 'God', 'aarde en hemel' in plaats van 'hemel en aarde'). Daarmee is de eerste passage duidelijk gemarkeerd en is de passage over de sabbat onderdeel van het scheppingslied.

Een volgend voorbeeld vindt de lezer in Genesis 6:5 en 8:21, waar voorafgaand aan en volgend op het zondvloedverhaal wordt gezegd dat wat het hart van de mens bedenkt, slecht is. Op deze wijze is het eigenlijke zondvloedverhaal afgebakend. In Genesis 9:1 begint een nieuwe passage, die parallel loopt aan 1:28. Na het verwijderen van de chaos volgt de zegen en de opdracht voor de mens. Deze passage in Genesis 9:1-7 is op zijn beurt ook weer een voorbeeld

van een inclusie, omraamd door het thema van 'vruchtbaar zijn, talrijk worden en de aarde vervullen' (9:1 en 7), als uitbouw van 8:17.

De daaropvolgende passage (9:8-17) is op haar beurt omraamd door het thema van het 'oprichten van het verbond' tussen God en alles wat op de aarde leeft (9:8 en 17). Zo beschermt God het nieuwe begin na de zondvloed.

Ook 11:1-9 is een voorbeeld van een inclusie. Dit verhaal draait om de onwil van de mens om zich over de aarde te verspreiden, zoals de Eeuwige in Genesis 1:28 en 9:1 aan de mens had opgedragen. De combinatie van 'taal' en 'gehele aarde' uit 11:1 keert terug in 11:9. De mens gaat van taaleenheid naar veeltaligheid en verspreidt zich dan wel over de gehele aarde. In 11:1-9 wordt de verkondiging van de tekst ondersteund door herhaling van woorden en motieven. De 'opgaande' mens wordt hier onderbroken door de afdalende, reagerende God.

Na het spreken over de mensheid gaat het verhaal over op een enkeling, Abraham, die tot een menigte uit moet groeien. In Genesis 12:2 belooft JHWH aan Abram dat Hij hem tot een groot volk (*goj gadol*) zal maken. Aan het eind, in 50:20, constateert Jozef dat door Gods leiding een groot volk (*am rab*) in leven is gehouden.

De cyclus over Abraham wordt omsloten door de twee keer in Genesis voorkomende oproep 'Ga, jij!' (12:1 en 22:2). In beide gevallen is dat verbonden met een verhullende uitdrukking over het doel van de reis: '(het land) dat Ik je zal laten zien' (12:1) en '(de berg) die Ik je zal noemen' (22:2). Verdere verbanden tussen de hoofdstukken 12 en 22 zijn gelegen in de uitspraak 'Ik zal jou zegenen' (12:2 en 22:17) en in de gedachte dat met Abraham alle volken van de aarde gezegend zullen worden (12:3 en 22:18). Deze verbanden omramen de tien verzoeken van Abraham. Hij wordt in beweging gebracht, maar het doel waarheen zal hem pas gaandeweg meer duidelijk worden. Ook hier begint een nieuw begin met een zegen (Genesis 1:28; 9:1; 12:2-3).

De cyclus over Jozef (37-50) wordt eveneens bijgehouden door een inclusie. In 37:4 zegt de verteller dat Jozefs broers niet tot heil met hem konden spreken. In 50:21 spreekt Jozef troostend tot zijn broers: 'en hij sprak tot hun hart'. Hier laat de inclusie zien dat communicatie wordt hersteld.

Mijn laatste voorbeeld van een inclusie in Genesis vindt men in de slotpassage. De passage 50:22-26 wordt omraamd door de constructie 'in Egypte'.

Epiloog

Deze voorbeelden illustreren de door Lundbom benoemde functies van de inclusie. Tevens maken deze voorbeelden het waarschijnlijk dat ook in andere oudtestamentische teksten veelvuldig gebruik wordt gemaakt van het stijlmiddel inclusie.⁹

⁹ Zie bijvoorbeeld Kronieken (met vele vindplaatsen) in: P. Beentjes, 2 Kronieken, (Verklaring van de Hebreeuwse Bijbel), Kampen: Kok 2006, passim).